

Stjepan Radić kao politički mislilac*

U biblioteci »Izbor« — Nakladnog zavoda »Znanje« — ciklus »Politička misao u Hrvatskoj XIX i XX stoljeća«, u prvom kolu knjiga političkih spisa istaknutih ličnosti hrvatske istorije toga perioda (Supilo, Starčević, Kvaternik, Rački i Štrosmajer) — objavljeni su i spisi Stjepana Radića. Svaka od pomenutih ličnosti sa razlogom je odabrana kako bi se, prema intencijama biblioteke, »iznijele na svjetlo dana mnoge zaboravljene ili čak posve nepoznate stranice i prilozi naših političkih mislilaca i ideologa«.

Oni koji prate produkciju jugoslavenskih istoričara u posljednjih 25 godina mogli bi da konstatiraju apsolutnu deficitarnost naučnih tekstova o Stjepanu Radiću. I površan kontakt sa novijom istorijom naših naroda, posebno hrvatskog, a naročito sa pitanjima i problemima koji su vezani za stvaranje njihove zajedničke države, implicira upoznavanje sa ličnošću Stjepana Radića, tj. postavlja se kao uslov bez koga ih nije moguće ni shvatiti, ni objasniti.

Tu prazninu, na izvjestan način, popunjava zagrebački publicist Zvonimir Kulundžić. Poslije mnogobrojnih prigodnih napisa o ličnosti Stjepana Radića (vidjeti dio ove knjige »Rasprave i članci«), 1967. godine izašla je njegova knjiga »Atentat na Stjepana Radića«, a najavljuje se i nova monografija (Stjepan Radić, vrijeme, čovjek i djelo).

Iako se Zvonimir Kulundžić (dalje Z. K.), gotovo u svakoj prilici, trudio da pribavi raznovrsnu istorijsku građu (dokumente, štampu, pisana svjedočenja mnogih aktera) ipak pomenute knjige i radovi mnogo više imaju *publicistički* nego *naučnoistorijski* karakter. To se odnosi i na metodski prilaz i na donošenje zaključaka.

Ta knjiga, po svom konceptu i sadržaju, razlikuje se od dosadašnjih Kulundžićevih radova. Od 620 stranica teksta samo 47 je proizašlo iz njegovog pera, plus 76 stranica bilježaka. Navedeni podaci ne bi trebalo da umanje napor koji je uložio Zvonimir Kulundžić u njeno stvaranje. Izborom tekstova autor je pokušao da one koji uzmu ovu knjigu u ruke uvede u svijet *misli* Stjepana Radića. Ako bismo, sumirajući aktivnost Hrvatske seljačke stranke, pokušali njegovu ličnost da svedemo na jedan imenitelj, onda bi on mogao biti, na primjer: učitelj i lider hrvatskog naroda. Na političku scenu Stjepan Radić je stupio već u posljednjoj deceniji prošlog stoljeća. I od tog početka javnog djelovanja — kada se ubrzo oformljuje u političara koji će, zahvaljujući i ličnim kvalitetima i društveno-ekonomskim i političkim prilikama u kojima je djelovao, postati bard hrvatskog naroda, da bi još dugo godina ostao idolom hrvatskog naroda i njegovog političkog pokreta — pa do fizičkog kraja, trebalo je izborom tekstova te, nadalje, dinamičke ličnosti izložiti ideje, političke misli koje su bile

* Stjepan Radić, Politički spisi. Autobiografija (članci), govori, rasprave. Priredio Zvonimir Kulundžić. Zagreb, Znanje, 1971, 620 str.

neodvojivi dio jedne, prevashodno, praktičke ličnosti. Zadatak nimalo jednostavan, ni lak. Pogotovo ako se ima na umu aktivnost Stjepana Radića kao političara i plodnost kao političkog pisca. Opus, i žive riječi i pisanih misli, kod Radića je, doslovce, enorman. Tome se nije čuditi jer je proizvod izuzetnog dinamizma, visprenosti duha, krajnje otvorenosti i iskrenosti njegove ličnosti, talenta za političku borbu koji je tako često ispoljavan, a vrlo često je vidljiv i čisti nerv književnika.

Kulundžić je odabrao *bronološki princip* prezentiranja tekstova. Zapravo, posrijedi su svojevrsni analekti koji nose subjektivni pečat gledanja Zvonimira Kulundžića kao i svaka druga antologija. Činjenica je da se više od dvije trećine teksta objavljenih političkih spisa odnosi na period od stvaranja zajedničke države naših naroda (293 str.), a na period Radićeva djelovanja od 1. 12. 1918. samo 121 str. Osim toga što je brojem stranica preferiran prvi period aktivnosti predsjednika Hrvatske seljačke stranke, mogla bi se staviti primjedba i izboru tekstova priređivača. S obzirom na ulogu Stjepana Radića u stvaranju najvažnijih dokumenata HPSS trebalo je, možda, objaviti program stranke iz 1905. godine, jer bi poređenje sa osnovnim političkim mislima u periodu do 20. avgusta 1928. godine bilo izvanredno interesantno upravo za njihov razvoj. Takvih tekstova ima više, kao na primjer onih iz praške *Hrvatske misli*. Mislim da se ovo pitanje ne postavlja formalno: je li trebalo voditi više računa o periodu kada je S. Radić *postajao* lider ili kada je već *postao*, odnosno kada se uporno *borio* za afirmaciju svojih misli, ili kada se *izborio*. Drugim riječima, smatram da je, kada je riječ o izboru, moguće povući granice između specifične težine tekstova (u ovom slučaju Radićevih) i subjektivnog stanovišta antologičara (ovdje Zvonimira Kulundžića). Kulundžić se našao pred cjelokupnim djelom jedne tako bogate ličnosti kakav je Stjepan Radić, djelom od nekih 60 knjiga iz kojeg je trebalo izvući najesencijalnije misli, apstrahirajući sve ono što je vrijeme učinilo prolaznim, da se ne kaže nevrjednim.

Autoru se, prema izabranom kriteriju, pružala mogućnost da svojim izborom predstavi *jednu stranu* tako osebuje pojave kakva je bio Radić. Njegovu misao. Takav prilaz, po mom sudu, sadržavao je, a priori, izvjestan hendikep. Zbog nedovoljne osvjetljenosti Radićevih političkih akcija, nastava o Stjepanu Radiću, nakon čitanja te knjige, u određenom je smislu nekompleksna. Priređivač knjige sam je sebe »osudio« na to, utvrđujući da njen zadatak »nije da prikaže Radićevu političku akciju, nego njegovu političku misao« (str. 45).

Z. Kulundžić nas je upoznao na najneposredniji način (što bi Francuzi rekli »par lui-même«), sa Radićevim porijeklom, njegovim školovanjem, mukotrpnim studiranjem (isključen je sa svih univerziteta Austro-Ugarske Monarhije), početkom političkog djelovanja među studentima, čiji je bio nezvanični lider, nezatojmljenim interesom za otkrivanjem i spoznajom novoga (putovanja u Rusiju), apostolskim radom među seljacima, njegovim zabludama (o ulozi Monarhije, karakteru Bosne i Hercegovine), odlučnošću i vidovitošću u sudbonosnim danima stvaranja zajedničke države (govor u Narodnom vijeću), nepomirljivošću, moglo bi se reći jednom vrstom bezobzirnosti, prema nosiocima centralne vlasti itd.

Da bismo o nekoj ličnosti mogli objektivno suditi logično je da bi je trebalo promatrati cjelovito. A prilika je da se kaže da je u nas bilo malo značajnijih ličnosti o kojima su ocjene bile tako dispartne kao o Stjepanu Radiću. To je prevashodno pristoicalo iz prilaza i riječima i djelu toga čovjeka. Njegove misli

(npr. o monarhističkom obliku vladavine), shvatanja o mjestu i ulozi revolucije u stvarnosti Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, ili čini (uloga u odluci HRSS koja je pročitana u Narodnoj skupštini 27. marta 1925. godine) uzimane su, tako da kažem, iščašeno i ishitreno. Nisu bile promatrane u kontinuitetu razvoja te ličnosti, niti su pravilno situirane u konkretnoistorijski kontekst društveno-ekonomskih i političkih odnosa. Izbor u toj knjizi, naročito u drugom dijelu, lišio je autora mogućnosti, a čitaocima prilike da se Radićeva misao predstavi, odnosno upozna u konkretnijoj formi. Hoću da kažem da se čitaoci te knjige neće moći posredstvom objavljenih Radićevih radova upoznati sa predsjednikom Hrvatske seljačke stranke, sa predsjednikom Hrvatskog narodnog zastupstva, liderom hrvatskog narodnog pokreta, jednim od vođa Seljačko-demokratske koalicije — dakle rođenim praktičarom, tj. *političarom*, što je on prevashodno i bio. Svojim izborom Kulundžić je napravio, ako ne spomenik, a ono uspjeti torzo istorijske ličnosti, kakva je bila Stjepan Radić. To i nije bilo moguće bez cjelovitijeg praćenja Radićevih misli o svim onim mnogobrojnim *praktičnim* pitanjima dnevne politike na kojima se Radić tako strastveno angažirao (mjesto i uloga seljaštva do prvoga svjetskog rata, promjene koje je doživjelo to seljaštvo, problem ujedinjenja i stvaranja zajedničke države, politike «narodnog sporazuma» itd.). Takav prilaz zahtijevao bi programsko klasificiranje Radićeve zaostavštine. No, zauzvrat, Kulundžić nas je upoznao sa onom *ljudskom* stranom ličnosti S. Radića. Na osnovu političkih spisa koje nam nudi Z. K. pred nama se pojavljuje jedna politička figura od svog embriona do svog fizičkog kraja. Ličnost koja se *svjesno* opredijelila da će se posvetiti politici, da će učiti i braniti narod, i koja je uspjela da mukotrpnim radom mnogo doprinese pretvaranju seljaštva od objekta u subjekt političkog života. Čitaoci shvataju i prihvataju Stjepana Radića kao čovjeka koji je svjestan da se ljudi, ako hoće da to ostanu i da se tako nazivaju, moraju *sami* boriti, jer je život ništa drugo do borba u kojoj se može, ako treba, poginuti. Svoj «vjeruju» S. Radić je opravdao političkom mišlju i potvrdio činom, a to je ono što čitalac može da spozna čitajući taj izbor.

Stavovi S. Radića prema revoluciji bili su uzrok mnogih nesporazuma i, mislim, ni dan-danas nisu prestali biti diskutabilni. Po značaju koji je ta tematika imala, kada je riječ o djelatnosti Radićeve stranke, zasluživala bi podrobniju obradu. Treba je spomenuti utoliko da se skrene pažnja da je i kod Z. K. interpretirana necjelovito, što je i razumljivo, s obzirom na hronološki princip objavljivanja tekstova.

Na str. 27 Kulundžić, ne baš deciderano, kaže da je Stjepan Radić »ipak godine 1923. pomišljao i na tu soluciju (da digne revoluciju — T. I.), kad je pokušavao naći saveznike za to u Parizu, Londonu i Moskvi. . .« Ako se ta izjava promatra u kontekstu iskustava koja je S. Radić izvukao iz posljedica prvog svjetskog rata po hrvatsko seljaštvo i koje je tako zdušno propagirao, zatim njegove pacifističke politike sa kojom je u tumačenju programskih osnova svoje stranke neprekidno operirao — brzo i lako bi se došlo do zaključka da takva konstatacija ili hipoteza ne bi mogla opstati. Ako akceptiramo Lenjinovu premisu da za revoluciju treba, prvo, postići da većina sudionika potpuno shvati potrebu prevrata i da je spremna ići u smrt radi njega, onda moramo priznati da ogromna većina pristaša HRSS nije ispunjavala tu pretpostavku. Ne zato što nije bila sposobna, nego zbog toga što je bila »sita« tek završene svjetske klanice i što su je i stranka i njen ideolog bili vaspitali u mirotvornom, pacifističkom duhu. U

toku istrage, koja je vođena na početku 1925. godine zbog Radićeva puta u Moskvu, on je izjavio: »Ja sam... svoje pristaše od prvog početka uvjeravao i *uvjerio* (kurziv T. I.), da se... sila silom ne ruši, nego da je uvijek potrebno sačuvati... nadasve takovu neustrajšivost koja ne uzmiče niti pred silom vlasti niti pred silom ogorčenog naroda...« (str. 30). Nešto kasnije u istrazi nedvosmisleno je izjavio: »iz dosadašnjih... izkaza vidi se jasno i nesumljivo da sam ja kao uvjereni pacifista lično protivnik i ovakve revolucije, koju događaj dotično politički razvoj, čine nužnom, a prema spomenutoj teoriji i posve opravdanom, jerbo držim da savremeni stupanj političkoga razvoja, sa sveopćim izbornim pravom, zatim pravnoga razvoja sa priznatom jednakošću pred zakonom a na da sve dosadašnji naš stupanj kulturne i ekonomske demokracije, koja svim staležima i slojevima naroda otvara sve to šire putove k naobrazbi i k privredi, pa prema tome i društvenom ugledu i blagostanju, sve je to stvorilo u meni ne samo vanjski formalni pacifizam nego duboko praktično uvjerenje kojim se ja vazda ravnam...«¹

Zapravo Kulundžić Radićevo stajalište prema revoluciji (1923. godine) povezuje sa njegovim putovanjima u London, Beč i Moskvu, otvarajući time još jedan problem — izuzetno značajan za istoriju HRSS: koja je pozadina aktivnosti predsjednika Hrvatskog narodnog zastupstva i HRSS u periodu od dolaska u London (17. avgust 1923) do napuštanja Moskve (avgust 1924). Treba imati na umu da je i kod Hrvatskog narodnog zastupstva i kod Stjepana Radića s vremena na vrijeme postojala ideja oslona na inostranstvo (1919. Pariska mirovna konferencija — predsjednik V. Vilson; 1922. Đenova). God. 1923, neposredno poslije izbora, tačnije 25. marta, novoizabrani hrvatski zastupnici donijeli su odluku da će ako zatreba »zatražiti pomoć od svih evropskih, pa i drugih parlamenata...« [ali da] »od nikoga ne treba ni novčane, ni vojničke ni nikakve druge materijalne (kurziv T. I.) pomoći nego samo pomoć čisto moralnu...«² Opširnije dokazivanje teze o Radićevim nakanama da 1923. godine pronade saveznike u Parizu, Londonu i Moskvi prevazilazilo bi okvire uvoda kakav je Kulundžićev (»Stjepan Radić danas i ovdje«) isto tako kao i njeno opovrgavanje u formi ovog osvrt. Treba primijetiti i upitati se: nije li Z. K. pogrešno formulirao svoju pretpostavku rekavši da je Radić »ipak godine 1923. pomišljao i na tu soluciju, kad je pokušao naći saveznike za to... [i] u Moskvi (kurziv T. I.), a znamo da je predsjednik Hrvatskog narodnog zastupstva boravio u glavnom gradu SSSR-a od 2. 6. 1924. do 4. 8. 1924. godine?« Ne znam kako stoji u Radićevim tekstovima (i Kulundžićevim koje je predao za štampu), ali je netačno da je Radić stigao u Beč »na sâm badnjak 1924.« (str. 97); da je u Moskvu »prispio dne 2. lipnja 1923.«; da se »1. kolovoza 1924.« vratio »direktno u Zagreb« (str. 100). Prema citiranom djelu Milana Marjanovića (str. 150) 7. avgusta 1924. godine vratio se u Beč, a prema *Pravdi* — organu Jugoslovenske muslimanske organizacije br. 181, str. 2, 12. avgusta 1924 — došao je u Zagreb 11. avgusta 1924. Kada je riječ o datumima Z. K. nije ispravio grešku iz teksta Stjepana Radića »Moje izgnanstvo« str. 100, gdje se kaže da je »26. lipnja 1924. Davidović formirao novu vladu...« mada na narednoj stranici (101) u svom tekstu konstatira tačan datum — 27. jula 1924. godine.

¹ Arhiv Jugoslavije — Beograd. Zapisnik o istrazi — vođen 1925. godine zbog Radićevog puta u Moskvu i pristupanja HRSS Seljačkoj internacionali, str. 76.

² *Slobodni dom*, 30. marta 1923, br. 14, 3.

³ Prema: *Milan Marjanović*, Stjepan Radić, Beograd 1937, 150.

U dosadašnjem svom opusu, koji se odnosi na ličnost Stjepana Radića, Kulundžić je, u cjelini gledano, ispoljio određeni stepen »slabosti«. Ovaj put nešto je umjereniji, suzdržaniji, sa vidnije ispoljenim nivoom mjere u prilazu toj kompleksnoj ličnosti. Z. K. ukazuje na dva Radićeva fenomena kojima se, vrlo često, nije pridavalo ni približno dovoljno pažnje, a to su: živa riječ njegova i taktika. Bez uočavanja i poimanja te žive riječi, njenih rezonanci i taktike nemoguće je objašnjavati ni ličnost Radićevu, ni stranku. Z. K. je još odlučniji, kada govori o Radićevoj ideologiji, ocjenjujući da bi ona »kao program neposredne političke akcije u svom ogromnom dijelu, jednostavno i otvoreno rečeno — bila anakronizam« (str. 33), ali ne zaboravlja na njene etičke vrijednosti.

Posredstvom Z. K. današnji čitalac može da se upozna sa »Nacrtom Ustava HRSS«, dokumentom koji je »vjerovatno najvažniji i najkarakterističniji dokument iz povjesti Hrvatske seljačke stranke i iz života njena osnivača i predsjednika, a samim time i jedan od najznačajnijih dokumenata iz novije povjesti hrvatskog naroda«. Z. K. kaže da »ni jedno od nekoliko njegovih izdanja nije sačuvano ni u našoj Nacionalnoj i Sveučilišnoj knjižnici, [Zagreb], ni u kojoj većoj javnoj ili meni pristupačnoj privatnoj biblioteci« (str. 36). No, o tome kasnije..

»Nacrt Ustava HRSS« van sumnje je sadržavao sijaset dobrih postavki koje nisu nikad primjenjivane, ali sa njima se u propagandi — izbornoj na primjer — vrlo često operiralo. Z. K. izvlači jedan odjeljak koji govori o odnosu stranke i Stjepana Radića prema veleposjedu i kompleksu agrarnih pitanja iz kojega se vidi da »šume iz državnoga, crkvenoga i privatnoga veleposjedničkoga vlasništva prelaze u vlasništvo naroda prema posebnom zakonu...« (str. 42). Kako je to trebalo da bude u praksi, vidi se iz programa stranke, odnosno riječi Stjepana Radića »da naročito u krajevima gdje su veliki posjedi ne agitiraju [pristaše] sa oduzećem velikih posjeda pa niti sa njihovim parcelacijama među seljaštvom to je naime bila jedna od najvažnijih točaka programa i to je program tražio da se za parcelaciju svakog posjeda ima u Saboru stvoriti poseban zakon prema načelima eksproprijacije u javne svrhe...«⁴

Ponekad je teško ući u pravi smisao Radićevih misli i ocjena, a katkad nije moguće pouzdano utvrditi tačnost nekih osnovnih činjenica, ni nakon poređenja sa drugim izvorima. Tako, na primjer, oko jednog, na prvi pogled ne baš važnog podatka kakav je objelodanjenje prvog programa HPSS postoje divergencije koje je moguće otkloniti tek neposrednim upoređivanjem većine izvora (što meni nije bilo moguće). Izvori se slažu da je 22. XII 1904. program stranke raspravljen i odobren. Što se tiče njegovog objavljivanja S. Radić u svom »Životopisu« piše da je »program bez tumača izišao dne 31. prosinca 1904. u tjedniku (kurziv T. I.) 'Hrvatski narod'« (str. 75). Isto tvrdi i Ivo Šarinić u knjizi »Ideologija hrvatskog seljačkog pokreta« na str. 176. Međutim, u *Slobodnom domu* iz 1924. godine, br. 6, str. 3, col. 4, tvrdi se da je program objelodanjen u *Hrvatskom narodu* 22. 12. 1904. Budući da je *Hrvatski narod* bio tjednik, ta se dva datuma, 22. i 31. decembra 1904, ne podudaraju. Dok se gornja digresija ne odnosi osobno na Z. K., naredne su primjedbe direktno u vezi sa tekstovima koje je odabrao. U pogledu rezultata saborskih izbora na kojima je učestvovala HPSS takođe ima divergencija. Na osnovu poredbe podataka o broju glasova i mandata što ih je polučila HPSS, a koje iznosi Kulundžić na str. 26, sa podacima iz knjige Filipa Filipovića⁵ interesantno je konstatirati da Kulun-

⁴ Arhiv Jugoslavije — Beograd, Zapisnik o istrazi, 23.

⁵ Filip Filipović, Izabrani spisi. Beograd, Kultura, 1962, knj. I, 83.

džić samo za godinu 1914. navodi precizno broj polučeni glasova (14.537), a sve ostale je izrazio u hiljadama. Prema Filipoviću vidimo da tih izbora nije ni bilo. Inače, poređenje rezultata koje su objavili Kulundžić i Filipović ukazuje i na druge razlike. Na primjer za 1908. godinu razlika u broju glasova HPSS dostiže čak 50% (3 000 kod Filipovića i 1 500 kod Kulundžića).⁶ Izbore od maja 1906. godine F. Filipović ne spominje.⁷ Ni Filipović, ni Kulundžić ne navode izvore za svoje podatke. Navodeći na str. 107 rezultate koje je HSS polučila 1925. i 1927. godine (532.872 prema 367.570 glasova), izvlači zaključak da postoji razlika od 151.501 glasa umjesto 165.302. Možda bi neko to nazvao sitničarenjem, ali nije tačan ni zbir mandata u eventualnom »Demokratskom bloku« — 151 umjesto 152. Te greške kao i one na str. 472 (gdje je u samom naslovu pogrešno datirana skupština Seljačko-demokratske koalicije — 13. lipnja, umjesto 10, dok je na str. 558 tačan datum) plod su površnosti.

Iako Z. K. posredno postavlja S. Radića uz bok velikim pacifistima Tolstoju, Gandhiju, Schweitzeru ili B. Russellu, iako ga zbog nekih njegovih ideja smatra pretečom fromovskih, markuzeovskih ili horkhajmerovskih postavki, tj. njihovim pretečom u ovom našem kutu Evrope (str. 44), ipak je ličnost predsjednika HSS-a, predsjednika Hrvatskog narodnog zastupstva, vođe hrvatskog narodnog pokreta, njegova misao i njegov aktivitet ostavila, prevashodno tragove u svijesti naših starijih generacija. Zašto je to tako nije potrebno, a ni moguće odgovoriti ovim redovima. Svi oni koji se budu priklonili riječima i mislima, djelu Stjepana Radića — otkrivajući ne toliko ideološke ili liderske osobine čovjeka koji je svoj život posvetio probicima hrvatskog naroda i realizaciji srpsko-hrvatskog sporazuma, nego spoznavajući buditelja, političara, borca, *čovjeka*, koji se do kraja borio za pobjedu onog ljudskog u čovjeku, za afirmiranje humaniteta ne samo u odnosima između pojedinaca nego i naroda — mogli bi sami odgovoriti: Šta predstavlja Stjepan Radić danas. Tada bi dio zasluge pripao i Z. Kulundžiću.

Pažljivom čitaocu, koji se ne zadovolji upoznavanjem Radićeve misli, neće biti baš jednostavno i lako da prodre u njenu suštinu. Nikada ne bi trebalo izgubiti iz vida (kada je riječ o Stjepanu Radiću) da je on bio prevashodno političar koji u svojoj strategiji upotrebljava čas ovakve — čas onakve, taktičke poteze — i ima takve stavove. Ako je riječ o perspektivi koju je nudaio, moglo bi se reći da se u svoje vrijeme činio više nekim nebuloznim političarom. Međutim, njegova osnovna karakteristika bila je realnost. Kao takav, sučeljavajući se sa svojim protivnicima (riječ »neprijatelj« kod njega tako reći nije postojala), on je, htio to ili ne, bio taktičar »par excellence«. S druge strane i sa njegovim stavovima se taktiziralo.

⁶ Razlika je i u broju dobivenih mandata. Prema Filipoviću HPSS je dobila tri mandata. *Dr B. Murgić* u knjizi »Život, rad i misli dra Ante Radića«, Zagreb 1937, 115 navodi, kao i Kulundžić, 26, dva mandata (S. Radić i V. Lovreković).

⁷ Prema Kulundžiću HPSS je dobila svega 500 glasova i ostala bez mandata. v. B. Murgić, o. c. 110. Interesantna su zapažanja francuskog konzula na Rijeci. U izvještaju predsjedniku ministarskog savjeta javljao je 14. XII 1905. godine da od 3.000.000 stanovnika Hrvatske samo 50.000 ima pravo glasa, a od toga broja 25.000 su službenici koji zavise od vlade, pošto je glasanje usmeno i javno. Prema: *Les Archives des Ministère Affaires étrangères — Paris. Autriche — Hongrois. Correspondence politique* vol. NS. 14 1896—1914. Fol. 155.

Ako pokušamo protumačiti motive njegovog puta u London, susrećemo se sa ovakvim razlikama. U autobiografiji koja je objavljena u »Božićnici« — kalendarsu za 1926. godinu, str. 55—82: »Moj politički životopis« on o motivima odlaska u Englesku 1923. godine kaže: »... smatrao sam za svoju *dužnost* da svoj položaj kao predsjednik Hrvatskoga narodnoga zastupstva upotrijebim za to da o *hrvatskom pitanju* (kurziv T. I.) dadem autentične informacije n a r o č i t o u E n g l e s k o j . . . « (spacionirano u tekstu — str. 96). Prema istoj autobiografiji, koja je izašla u oktobarskom broju njujorškog časopisa Current history (vol. XXIX n. o. 1. za 1928), S. Radić piše: »... Pašić mi je načinio tajnu ponudu ili da uđem u vladu bez ikakvih uvjeta, ili će me uništiti tj. ubiti. . . Tako sam bio *prisiljen* da napustim zemlju i otišao sam u London«, str. 99 (kurziv T. I.).

Taktika S. Radića, odnosno taktiziranje njegovih protivnika imali su za polaznu osnovu i nalazili svoje ishodište u njegovim programskim koncepcijama. U vezi sa programskim stanovištima S. Radića, njegovim taktičkim potezima, treba posebno ukazati na njegov *subjektivni* realizam. Citati koji se odnose na osnovni preduslov uspješne »narodno-gospodarske akcije« (str. 136), na predviđanja da će se u BiH i Makedoniji »okušat sva naša (hrvatsko-srpska) gospodarska zrelost i sposobnost«, te da »mjesto nezdrave utopije o velikoj Hrvatskoj, Srbiji i Bugarskoj . . . valja staviti konkretan, moderni cilj: gospodarsku zajednicu svega našega naroda svih Južnih Slavena« (str. 142—143), pravi su izraz te veoma važne crte predsjednika HSS-a. Čitalac će, pomno prateći hronološki objavljivane tekstove, uočiti reflekske realnosti kod Stjepana Radića koji su do 1918. godine bili obojeni austrofilskim projekcijama, a od 1918. determinirani problemima srpsko-hrvatskih odnosa. Teškoće na koje nailazi svaki onaj koji se obraća, bilo izgovoreno, bilo napisanoj, riječi S. Radića, proizlaze, po mom sudu, iz toga što je u njegovim analizama češće prevagnuo subjektivistički prilaz u ocjenjivanju društveno-ekonomskih procesa. Izvjesni arhivski podaci⁸ otkrivaju tu crtu koja se rano pojavila kod Stjepana Radića i koja ga ni kasnije nije napustila.

A sad nekoliko napomena u vezi sa »Državnim uređenjem ili Ustavom neutralne seljačke republike Hrvatske« (str. 366—393). Kao što se vidi po prostoru koji mu je posvećen (vid. str. 541—547 i bilješku — str. 531—541 — Z. K., inače, za svaki objavljeni tekst daje opširna i vrlo korisna objašnjenja, odnosno bibliografske podatke), riječ je o izuzetno značajnom dokumentu. To Z. K. i eksplicite tvrdi.

Detalnija razmatranja toga dokumenta nametnuo je i sam Z. K. Zbog nekih svojih pogrešnih pretpostavki i tvrdnji, koje ne mogu da opstanu nakon izvjesnih poređenja. Jedna je od osnovnih da on operira sa svakako *najautentičnijim* tekstom »koji je prihvaćen na V (petoj) sjednici republikanske zastupničke većine 1. travnja 1921. godine u glavnom gradu Zagrebu« (str. 535). Dovoljno bi bilo citirati dio odluke VII sjednice zastupničke republikanske većine Banske Hrvatske od 26. juna 1921. godine u kojoj 48 zastupnika izjavljuje: »izradišmo, raspravismo i konačno u šestoj svojoj sjednici dne 14. svibnja 1921. godine u *trećem čitanju* (kurziv T. I.) jednoglasno prihvatismo Ustav ili državno uređenje neutralne seljačke republike Hrvatske . . . « (str. 361—362), pa da se opo-

⁸ Vidjeti: »Arhiv Stjepana Radića i Seljačke stranke« u Historijskom arhivu grada Zagreba.

vrgne Kulundžićevo tvrđenje da on u rukama ima najautentičniji tekst. S obzirom na vrijeme nastanka možda je to autentičan primjerak, ali ne i najvjerođostojniji.

O nacrtu Ustava HRSS, tj. njegovim odredbama, raspravljali su mnogi historičari. Spomenutu trojicu: Dr Trajko Antonijević,⁹ dr Ferdo Čulinović¹⁰ i Nedim Šarac.¹¹ Poređenje citiranih dijelova nacrtu Ustava HRSS (kako ga F. Čulinović sasvim pravilno i kvalificira) pokazuje uočljive razlike u tekstovima. Ne samo u pogledu datuma usvajanja (9. aprila ili 14. maja 1921. godine) nego i u pogledu samog sadržaja. Čulinović deciderano konstatira da je tekst nastao 14. maja 1921. godine, tj. poslije teksta koji je objavio Z. K. Usporedba Čulinovićevog citata (str. 244), red. 18 odozdo — od riječi »Sveukupna dosadašnja politička uprava ... do ... i zdravstvena« i teksta koji objavljuje Kulundžić (citat na str. 383, red. 18 odozdo) ukazuje da je to u osnovi isti tekst samo kod Čulinovića više redigiran, jer sadrži neke odredbe kojih opet nema u knjizi političkih spisa Stjepana Radića. Primjera radi ukazujem na ono mjesto (kod F. Č.) gdje se govori o Crnoj Gori, Makedoniji i BiH kao »još poluplemenskim i poluhistorijskim domovinama« (str. 243). Interesantno je da Trajko Antonijević ni u svojoj doktorskoj disertaciji (1940. godine) nije ukazao na sadržajne veze »nacrtu Ustava HRSS« i »Temelnog nauka HRSS«. Ni drugi historičari (F. Čulinović npr.) nisu uočili da je nacrt Ustava HRSS, ne uspjevši da u ustavnoj komisiji dobije »vizu« za Konstituantu, transformiran u program HRSS. Istini za volju, Čulinović u svojoj prvoj knjizi »Jugoslavija između dva rata«, str. 288, navodi da je program HRSS prihvaćen 9. IV 1921, a objavljen 26. VI 1921. godine. Podudarnost datuma i navođenje glavnih obilježja »mirotvorne seljačke republike« jasno ukazuju na to da je profesor Čulinović poistovjetio »Nacrt Ustava HRSS« sa »Temeljnim naukom ili programom HRSS«. Čulinovićevo je nenavođenje, bar u formalnom smislu, razlika između »Nacrtu Ustava HRSS« i »Programa HRSS«, najblaže rečeno, čudno. Jer već 1954. godine, u svojoj knjizi »Državno-pravna historija jugoslavenskih zemalja XIX i XX vijeka«, knjiga 2, analizirao je tekst »Nacrtu Ustava HRSS« (str. 242—245). Logično bi bilo da je, sedam godina kasnije, u knjizi »Jugoslavija između dva rata« (str. 288) utvrđena formalna distinkcija ili da je bar napomenuto da se ne radi samo o programu HRSS nego i o nacrtu Ustava koji je transformiran u program. Koliko je meni poznato, jedino je Nedim Šarac uočio i istaknuo da je »Nacrt Ustava HRSS« produkt rada zastupnika u dužem periodu vremena. Treba posebno podvući da je neuvažavanje te činjenice imalo za posljedicu da je svaki od pomenutih historičara (Antonijević, Čulinović, Kulundžić) smatrao da raspolaze najvjerođostojnijim tekstom. Posljedice toga su i te kako značajne. Dovoljno je uzeti samo tretman Bosne i Hercegovine pa da se uvjerimo u to. Prema tekstu »Ustava«, koji nam pruža Z. K., BiH se tretira kao pravno i faktično posve autonomna hrvatsko-srpska-muslimanska narodnopolitička jedinica (str. 392), a u »Nacrtu Ustava« kojim se koristi F. Čulinović te dvije pokrajine čine »poluplemensku i poluhistorijsku domovinu«, čiji bi se pojedini okruzi mogli po principu prava na samoopredjeljenje pripojiti Hrvatskoj kao »nezavisnoj državi« (str. 242—243).

⁹ Hrvatski ustavni program u državi Srba, Hrvata i Slovenaca. Beograd 1940, str. 113.

¹⁰ Državno-pravna historija jugoslavenskih zemalja XIX i XX vijeka, knj. 2, Zagreb, Školska knjiga, 1954.

¹¹ Bosna i Hercegovina u koncepcijama ustava jugoslovenske države 1920—1921. Prilozi IRP Sarajevo, br. 4, 123—157.

U ovom slučaju nužno je uzeti u obzir sve okolnosti oko samog Ustava i sam dokument kojim operira Z. K. Priređivač je za polaznu osnovu u traganju za najautentičnijim tekstom uzelo Radićevo izjavu 16. marta 1925. godine. Po mom sudu, tim je napravio osnovnu grešku jer je Radićeve ocjene iz 1925. godine, koje se odnose na događaje u vezi sa nacrtom Ustava iz 1921. godine, uzeo »zdravo za gotovo«, pretpostavljajući da se Stjepan Radić koji je »imao upravo fenomenalno pamćenje u teško mogao prevariti« (str. 532). U isto vrijeme previdio je jednu konstataciju čije je uvažavanje možda ključno za razrješavanje dileme koju je Z. K. postavio. S. Radić je izjavio da je taj »Ustav kao program HRSS (str. 531, *kurziv* T. I.) izišao u Hrvatskoj, u Zagrebu i u Slobodnom domu i u Božićnici za godinu 1921., i u posebnom izdanju, te ga danas ima oko 100.000 primjeraka...« S obzirom na svrhu izdavanja seljačkog kalendara i period godine kada se priprema, pretpostavka da je »Božićnica« za 1921. god. izašla poslije 26. juna 1921. godine (zbog Ustava) gotovo je neprihvatljiva. Ako smo ipak donekle skloni pretpostavkama, prihvatljivije je stanovište da se Stjepan Radić u svojoj izjavi iz 1925. god. morao prebaciti i zavesti druge. God. 1921. bila je, tako reći, u znaku donošenja Ustava. A aktivnost i S. Radića i Hrvatskog narodnog zastupstva bila je i te kako intenzivna. U odgovoru Seljačke republikanske većine Banske Hrvatske na vladino saopštenje od 11. XII 1920. godine »Hrvatska država i republika« (prema zapisniku sjednice zastupnika HRSS od 12. XII 1920. godine — »Božićnica« za 1921. god., str. 29—35), tretiraju se pitanja o hrvatskoj državi, hrvatskoj republici, samoopredjeljenju hrvatskog naroda, tj. elementima i »nacrtu Ustava« i »Programa HRSS«. Čitalac će u »Božićnici« iz 1921. god. naići i na zaključke sa sjednice Hrvatskog narodnog zastupstva (a treba imati na umu da je uloga njegovog predsjednika S. Radića bila i te kako značajna) od 8. i 9. siječnja 1921. god. u odjeljku IV: »O ustavnim temeljima seljačke države« (str. 39) i pročitati ove rečke: »HRSS... pozivlje sve zastupnike izabrane za konstituantu, koli pojedine, toli udružene u strankama, da što skorije bilo kojim načinom izjave pristaju li na to, da u seljačkoj državi cijeli ustav ima biti izrađen prema načelu, da seljaštvo i samo zase sačinjava narod, osobito s gledišta privrede i sa stanovišta moralne kulture...« Predsjednik HRSS i Hrvatskog narodnog zastupstva S. Radić preporučio je pristašama u vezi sa ovim pitanjima koja razmatra i Ustav: »Čitajte ove zaključke, tumačite ih i držite ih se kao svoga seljačkoga i republikanskoga evanđelja« (str. 36). Prema tome, Radićevo povezivanje (1925. godine) i Ustava i »Božićnice« za 1921. god. nije bez osnova!

Z. K. dalje navodi druge dokaze o postojanju »Božićnice« sa tekstom Ustava i piše (str. 532) da je Radićev sinovac Ivan Radić Bijeli (Tomin) pronašao takvu »Božićnicu« »u nekom policijskom spisu«. Podsjetio bih na onaj već spomenuti dio Radićeve izjave 1925. god. gdje kaže da je »Ustav kao program HRSS izišao... u Božićnici za godinu 1921... i u posebnom izdanju, te ga danas ima oko 100.000 primjeraka na čitavom području na kojem živi hrvatski narod...« (str. 531). Ne provodeći unutrašnju kritiku teksta »Temeljnog nauka ili programa HRSS« — »Božićnica« za godinu 1923. (str. 49—63), a prenebregavajući već spomenutu ocjenu S. Radića o Ustavu kao programu HRSS, Z. K. je, pošavši od netačnih pretpostavki, došao do pogrešnih zaključaka. Čini se da je Z. K. prilično olako prešao preko izvjesnih činjenica koje su mu indicirale i drugačije zaključke. Z. K. se na dva mjesta u svojoj knjizi (str. 539 i 541) samo zadovoljio postavljanjem pitanja o tzv. »zagrebačkom izdanju«. Mislim da se u razjašnjenju i te dileme krije pravi odgovor o »najautentičnijem« tekstu nacrt

Ustava, uloži »Božićnice« i svim onim tvrdnjama i sumnjama Z. K. Ono »treće izdanje« »Božićnice« s tekstom Ustava (Z. K. ga povezuje sa Božićnicom o kojoj govori Ivan Radić Bijeli - Tomlin), a Ljudevit Kežman je naziva »zadnjim zagrebačkim izdanjem«, najvjerovatnije je primjerak posebnog izdanja od oko 100.000 primjeraka o kojima je govorio i S. Radić 1925. godine. Taj se zaključak može izvesti na osnovu Kulundžićevog teksta i primjerka »Temelnog nauka ili programa HRSS (separata iz »Božićnice« za 1923. godinu) koji se nalazi u povjerljivoj arhivi Pokrajinske uprave za BiH.¹² Taj tekst »Temelnog nauka ili programa HRSS« (iz »Božićnice« za 1923. godinu), pošto je korišten u propagandne svrhe, zaplijenjen je, kao i primjerak o kome govori Ivan Radić Bijeli. Jedan pasus »Ustava« (kod Z. K. str. 371): »Tko god se ogriješi o te odredbe, a naročito sigurnosni i sudbeni organi, lično je odgovoran za to te se ne može opravdati višim nalogom«, u separatu iz »Božićnice« za 1923. god. glasi: »Tko god se ogriješi o te odredbe, a naročito sigurnosni i sudbeni organi, *osobno su odgovorni zakonu te se ne mogu opravdati višim nalogom* (str. 2). Kulundžić, međutim, u poređenju teksta kojim raspolaže i onog koji je objavio Kežman, ne pronalazi tu razliku, što navodi na zaključak da je taj separat zapravo posebno izdanje (v. kod Kulundžića str. 539, 4. red odozdo). Suštinsko je u svemu tome da je primjerak koji se nalazi u arhivu SR BiH *posebno izdanje* sa paginacijom od 1—15 sa »Dodatkom programu HRSS« (str. 15—20).

Da bismo te dileme mogli razrješavati, treba akceptirati stanovište da se, kada je riječ o Ustavu (tekst sa kojim operira Z. K.), radi u isto vrijeme i o »Temelnom nauku ili programu HRSS«. Do te transformacije došlo je usljed svih onih političkih promjena koje su se desile u Kraljevini SHS od proglašenja »Nacrta Ustava« (26. VI 1921) do njegovog (modificiranog) ponovnog izdanja 1923. godine kao »Temelnog nauka ili programa HRSS«. Usporedba Kežmanovih ispuštenih dijelova (prema Z. K.) i separata »Božićnice« za 1923. godinu pokazuje da je to, tako reći, identičan tekst. Iz toga proizlazi da nije dr Kežman bio taj koji je svojevrijedno, ispuštanjem dijelova »Nacrta Ustava«, odnosno programa HRSS, preudicirao nedonijetu odluku Hrvatskog narodnog zastupstva. Ispuštanja su posljedica prilika i odnosa nastalih prije svega rezultatima izbora od 18. marta 1923, nakon formiranja Federalističkog bloka, stvaranja i objavljivanja »Markovog protokola«, kad se unutar vodstva HRSS smatralo da će državna politika krenuti drugim tokom.

Unutrašnja kritika teksta »Državno uređenje ili Ustav neutralne seljačke republike Hrvatske« dozvoljava tvrdnju da je riječ o autentičnom, ali ne i o vjerodostojnom dokumentu koji je prihvatilo Hrvatsko narodno zastupstvo 26. juna 1921. Prema tekstu koji objavljuje Z. K., ispada da je V sjednica HNZ održana 1. IV 1921. godine.¹³ Međutim, neki drugi izvori navode datum 9. april 1921. godine. Kod Filipa Filipovića¹⁴ nalazimo pasus dijela Ustava »B« (kod Z. K. str. 368) koji ne objavljuje ni Kežman, ni »Božićnica« iz 1923. god. jer su taj dio odbacili zastupnici poslije prečišćavanja teksta. Treba ovdje skrenuti pažnju na to da je u vezi sa izradom Ustava djelovao poseban odbor koji je održao 16 sjednica na kojima je prečišćavan pomenuti tekst, dok nije konačno i prihvaćen 14. maja 1921. godine. Zaključivanja Z. K. na str. 539 su tipična. Na

¹² Arhiv SR BiH, fond Pokrajinske uprave za 1923. god. pov. br. 353.

¹³ *Slobodni dom*, br. 13, 13. aprila 1921. god. — Prema »Prilozima za istoriju radničkog pokreta« — Sarajevo, br. IV, str. 152.

¹⁴ *Izabrani spisi*. Beograd, Kultura 1962, knjiga prva str. 82.

osnovu nekih prihvatljivih pretpostavki (kao onih o shvaćanjima i mentalitetu S. Radića, njegovih saradnika i »hrvatskog političkog čovjeka«) Z. K. je uslijed nedovoljne kritičnosti i prenebregavanja izvjesnih činjenica morao doći do pogrešnih ocjena. Sve spoljašnje odlike izdanja sa kojim operira Z. K. upućuju na zaključak da je riječ o tekstu koji ni po kakvim kriterijumima ne bi mogao da ima zvaničan karakter: 1. desna polovina stranice je prazna (pretpostavljam za ispravke ili bilješke — kako piše Z. K.); 2. brošura vjerovatno, nije imala koricu od posebnog papira; i 3. brošura je nosila oznaku »Vrijedi kao rukopis«, Z. K. taj pasus i završava konstatacijom da knjižica nije bila u redovnoj prodaji (str. 533). Polazeći od konstatacije da su iz Kežmanovog izdanja »ispuštene teritorijalne odredbe prvotnoga nacrt«, Z. K. tvrdo vjeruje da raspolaže *legaliziranim tekstom*, tj. zvaničnim, jer se za tekst koji je objavio, prema njemu, ne može reći da je *nacrt* (str. 540, prvi pasus). Z. K. potpuno previđa da taj akt sam S. Radić godinu dana nakon njegovog prihvatanja, 26. jula 1922. god. karakterizira kao nacrt (v. str. 543, 8. red odozgo).

Da nije posrijedi slučaj, vidi se iz Radićevog tretmana »Nacrta Ustava« u članku »Seljačka internacionala«, pisanom vjerovatno u drugoj polovini 1922. godine.¹⁵ I sam, došavši faktično do stanovišta da ima u rukama neoficijelan tekst, Z. K. je prenebregao sve one činjenice koje se odnose na daljnju djelatnost hrvatskih narodnih zastupnika na tom istom Ustavu — šestu i sedmu sjednicu HNZ od 14. maja i 26. juna 1921. godine. Na osnovu svih tih činjenica i analize posljedica međuzavisnih odnosa (stanovišta HNZ od 9. aprila, 14. maja i 26. juna 1921. godine), proizlazi samo jedno: Ustav koji nam pruža priređivač izdanja političkih spisa S. Radića nije i *najvjerodostojniji* tekst koji su *prihvatili* hrvatski narodni zastupnici, te da su sljedstveno tome pretpostavke i zaključci, koji proizlaze iz poredbe Kulundžićevog teksta sa svim ostalim — u ovom slučaju Kežmanovim — u osnovi nepotpuni, a većim dijelom i netačni.

Čudi, takođe, krajnje formalistički pristup Kulundžića tekstu »Ustava«, odnosno »Temeljno nauka ili programa HRSS« koji je objavljen u »Božićnici« za 1923. godinu. Formalna razlika u naslovima nema suštinsko značenje. To potvrđuje poređenje tekstova u cjelini. Razlike, koje uočava Kulundžić, proizlaze upravo iz toga što je operirao tzv. neprečišćenim tekstom, tj. tekstom koji je u radu ustavne komisije od 9. aprila do 14. maja, tj. do prihvatanja teksta, odnosno proglašavanja, u višekratnim raspravama mijenjao svoje formulacije. Navešću samo neke. U tekstu koji nam prezentira Kulundžić, na str. 386, red 4. odozgo stoji: »2. Izvršivanje direktne državne djelatnosti«, kod Kežmana str. 41. i u separatu »Božićnice«, str. 11; »Izvršivanje narodne suverenosti po narodnoj vladi« što potpuno odgovara stilu i duhu onovremenog rječnika zastupnika. U odjeljku »a) Glavni domovinski poslovi jesu« (str. 386), 13. red odozdo, stoji: »Strukovnjacima smatraju se i seljački gospodari«; u »Nauku« str. 12, col 1., 11 red odozgo, taj pasus formuliran je ovim riječima: »Strukovnjacima za privredne poslove sinatraju se i seljački gospodari« što je, u svakom slučaju, potpunija i logičnija formulacija — str. 386, 5. red odozdo, kod Z. K. »b) Predsjednik republike (ban)«, dok se u »Nauku«, str. 12, riječ »ban« izostavlja (što je takođe rezultat »prečišćenog« teksta, odnosno usklađivanja Ustava sa program-

¹⁵ »Čitava se naša administracija (uprava) mora promijeniti... valja uvesti u upravu *zadružni sistem*. Prema našem seljačkom *ustavnom nacrtu* (kurziv T. L.) proveli smo to dosljedno...« »Božićnica« za 1922. god. str. 46.

skim osnovama HRSS). Sljedstveno tome i u daljnjem dijelu teksta kod Z. K. (str. 386, treći red odozdo) u »Nauku« (str. 12, 26. red odozgo), ispuštene su riječi »koji se zove i ban«.

Takvih i sličnih primjera ima više i svi ukazuju na već pomenute razlike tekstova koji su, po mom sudu, produkt rada hrvatskih narodnih zastupnika da se dobije »prečišćen« tekst.

Kada je riječ o tekstu koji nam je ponudio Z. K., treba reći da je na nekim mjestima došlo do iskrivljavanja teksta, negdje do, ne toliko važnih, propusta, negdje do potpune promjene smisla važnih stanovišta:

— na str. 375, treći red odozdo (kod Kulundžića) stoji »naseljenici«, a treba »neseljaci« (str. 5 »Nauka«, col 1. deveti red odozdo).

— 376, treći red odozgo stoji: »Nepravdom«; treba »nepravdom« — str. 5 »Nauka«, col. 1, 1. red odozdo;

— kod Z. K. na str. 377, podnaslov »1. Škola za pismenost« (4. red odozdo) stoji iza naslova »c) Prosvjeta«, dok u »Božićnici« za 1922. godinu (separat — str. 6, col. 2, 21. red odozdo), stoji iznad teksta koji počinje: »Gospodarska općina osniva...« (str. 378, red 1. odozgo, kod Z. K.).

— Kod Z. K. str. 377, 7. red odozgo stoji »b) Pravda«, a u »Nauku«, str. 6, col. 1, 21. red odozdo »b) Pravosuđe«.

Dok su te primjedbe formalne, dotle slijedeća ima suštinsko, principijelno značenje. Naime, kod Z. K. na str. 388, odjeljak d), 7. red odozdo stoji ova rečenica: »Dosađašnje vojne dužnosti u republici nema«. Svako, iole upućeniji u pitanje strankinog (HRSS) tretmana vojske, rata i revolucije zna u kojoj se mjeri operiralo, van redova stranke, sa tim stanovištem Stjepana Radića. Taktičar po prirodi, vrlo često nejasan, pa i kontradiktoran, S. Radić je lično unosio mnogo zabune oko nekih i svojih i stranačkih stanovišta. Pitanje vojske spada u red najviše eksploatisanih i zlonamjerno interpretiranih. Imajući pred sobom (to se vidi iz svih dosadašnjih primjedaba) tzv. »neprečišćeni tekst«, odnosno nezvaničan dokument, Z. K. je i mnogao doći samo do nekih zaključaka kao produkta subjektivnih ocjena. Zbog toga bi ta rečenica mogla da bude, za sve one koji S. Radića ocjenjuju kao vrlo sposobnog demagoga i ništa više, još jedan podatak više u tom smislu. Međutim, jedna jedina riječ mijenja iz osnova prilaz toj važnoj i delikatnoj materiji. U separatu »Božićnice« iz 1923. godine ta rečenica glasi: »Militarističke (kurziv T. I.) vojne dužnosti u seljačkoj republici nema« (str. 13). Da se tu nije radilo o »špekulacijama« radićevskog stila, vidi se i iz slijedećih redaka: »Mjesto militarističke (misli se agresivne, osvajačke, porobljivačke, m. o.) vojne dužnosti uvodi se obrana doma i domovine kao jedan dio sveobće narodne radne dužnosti... (spacionirano u tekstu)... Dužnost braniti dom i domovinu prestaje u seljačkoj republici samo smrću...« I F. Čulinović zaključuje, na osnovu »Nacrta Ustava HRSS«,¹⁶ da »Hrvatska ne bi imala vojske« i dodaje: »ali nacrt predviđa 'dužnost odbrane domovine'«. U tekstu »Nauka ili programa« dalje stoji: »Svatko, ko živi na teritoriju republike, dužan je za republiku odraditi šest mjeseci...

¹⁶ Državno-pravna historija jugoslavenskih zemalja XIX i XX vijeka, II knj., Zagreb 1954, str. 243.

najmanje četiri mjeseca ... obavljati obće korisne poslove kao što su cestogradnje, vodogradnje, melioracije ... (a) manji dio vremena, i to najviše dva mjeseca (što bi danas rekli — obuka) ima se upotrebiti na tjelesno vježbanje uobće, a na pripravu za obranu doma i domovine napose.«¹⁷

I tom knjigom izbora Z. K. je potvrdio, već ispoljene, publicističke osobine. Međutim, s obzirom na dosad pokazan afinitet prema radovima istorijskog karaktera, ovdje prije svega mislim na knjige: »Atentat na Stjepana Radića« i »Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji«, a ne toliko na dvadesetak radova manjeg obima — neka mi bude dozvoljeno reći, bez i jedne primjese dociranja, ako želi da izbjegne slične propuste, Zvonimir Kulundžić bi trebalo da pokaže znatno više kritičnosti prema ličnosti Stjepana Radića, prema njegovoj stranci, pokretu koji je organizirao i vodio kao i — prema sebi samome. To više što je najavio novu monografiju: »Stjepan Radić, vrijeme, čovjek i djelo«.

¹⁷ »Božićnica« za 1923. (separat), str. 13.